

A magyar verses epika

A hősepika kutatástörténete

VOIGT VILMOS

Amióta csak folklorisztikai kutatás folyik Európában, minden nemzet folkloristái legszívesebben nemzeti hősepikájukat vizsgálják. A nemzeti büszkeség gyakran pihen meg a kétségtelen hitelességű alkotásokon, azok a nemzetek pedig, amelyek nem rendelkeznek egy Iliással, Roland-énekekkel, Igor-énekekkel vagy Kalevalával, legalább töredékeket keresnek elő, és azt bizonyítják, hogy egykor nekik is volt számottevő verses nagyepikájuk, csupán a mostoha évszázadok zivatarai pusztították el ennek nyomait később.

Ennek a nemzeti epika-keresésnek a legelső eseményei a XVII. és XVIII. századból ismeretesek. 1687-ben kezdődik meg Párizsban a „*querelle des anciens et des modernes*” néven ismert vitasorozat. Ebben arról volt szó, mely írók a jobbak: a klasszikusok vagy a modernek? A klasszikuspárt vezetője Boileau, a moderneké pedig Perrault, akinek egyik legfőbb érve a vitában az, hogy a legismertebb klasszikus auktor, a „legrégebb és legjobb” Homérosz nem is élt, hanem maga a név egyszerűen „vak énekes”-t jelent, és a neve alatt forgó munkák a mai szóhasználat szerint az ókori görög népköltészet termékei lennének. (Áttekintést ad e témakörrel: Marót Károly, 1948.) Bő emberöltővel e vita után, 1725-ben jelent meg Nápolyban Giambattista Vico híres munkája, „Az új tudomány”, amelynek harmadik kötete az „igazi” Homérosz felfedezésének szenteltetett. Vico szerint a homéroszi költemények szerzője a közösség, „a daloló Görögország”. (Vico, Giambattista: 1963. 471—511).

A XVIII. század végén feltámadó romantikus irodalmi áramlatok is e nézetet képviselték. Megjelennek és fordításokban is ismertté válnak Macpherson Ossián-dalai; amelyek nem csupán tartalmukban bizonyultak korunk hú termékének, hanem azt a felfogást is támogatták, hogy minden nemzetnek van egy romantikus dalok füzéréből álló ősi hősi epikája, amelynek költői maguk is romantikusan tépett életű félig poéták, félig hősök. Sok nemzet — köztük a magyar is — utánozta az ossiáni dalokat, vagy hasonló őskölteményeket gyártottak, amelyek közül több — hiteles és hiteltelen egyaránt — irodalomtörténetileg máig is számon tartott. (Heinrich Gusztáv: 1903. — Maller Sándor: 1940. — Dolansky, Julius: 1975.) Ez az ősköltészet-felfogás jut némi fenntartással filológiai alátámasztáshoz 1795-ben, Friedrich August Wolf Prolegomena ad Homerum című munkájában, amelyben Wolf kifejti később „Kleinliedtheorie” néven ismertté vált elméletét. Véleménye szerint a nagy hőseposzok mindig egyetlen szerkesztő utólagos rendező munkájának az eredményei, ezt megelőzően csak egymástól elszigetelt egyes epikus énekek léteznek.

Ezt a nézetet alkalmazta a germán nagyeposz, a Nibelung-ének elemzősekor (1816) Karl Lachmann, de találkozik e felfogással a XIX. század valamennyi népköltészeti kutatója, és érdeklődőbb szépírója is (Vö. Szász Károly: 1881—1882.). Nem csoda ez, hiszen e nézet uralma idején jegyződnek fel a szorgos népköltészeti kutatómunka eredményeként azok a folklórszövegek, amelyekből azután 1835 és 1849 között a finn Lönnrot a Kalevalát, az észti Kreutzwald pedig több évtizedes munka után, 1861-ben a Kalevipoeg-et készítik el. Ez idő tájt Európa több országában kutatják a nép között egy esetleges verses nagyepika nyomait (Voigt Vilmos: 1975a): olykor ideig-óráig azt is hiszi a közvélemény, hogy sikerült ilyen munkákat találni, később azonban kiderült, hogy ezek hamisítványok (ilyenek a csehek úgynevezett Királyudvari kéziratái) máskor azonban éppen az ilyen kutatómunka közben kerülnek elő egy-egy nemzet középkori műköltészetének epikus dalai (a spanyol Cid-románcok, az ófrancia verses epika alkotásai); ismét máshol valódi folklór verses epika gyűlik össze (oroszbilinák, ukrán dumü, az altáji népek verses nagyepikája, vagy a Reguly, Munkácsi és a mások által összegyűjtött gazdag obi-ugor verses epika) — és vannak olyan országok is, ahol sem ilyen, sem olyan verses hősepikát nem találnak. Ilyenek az olaszok, a lengyelek, a két balti nép, a románok, és ilyenek a magyarok is.

A magyar „hősepika” kutatásának útja

A magyar tudományos közvéleményben a leghatározottabban a múlt század első felében vetődött fel a naív nemzeti hőseposz megkeresésének a gondolata. Középkori irodalmunk egyre-másra feltáruló kincsei, és nem utolsósorban a rokon népek verses epikájának megtalálása sokakat reménnyel töltött el, hogy előbb-utóbb előkerül a magyarok nagyterjedelmű nemzeti hőseposza, vagy legalább ennek valamely felismerhető töredéke.

Nem így történt. Szőrényi László kutatásaiból (1974) tudjuk, hogy már a XVII. században volt epikai érdeklődés Magyarországon, amelynek csak legismertebb, de nem egyetlen terméke Zrínyi barokk remeke, a Szigeti veszedelem. A Rákóczi-szabadságharc leverése után főként a jezsuiták körében alakult ki a történeti eposz, és ez már a XVIII. században a magyar honfoglalást is célba vette. Ez a hagyomány ismert volt az utókor előtt is, egészen nemzeti klasszicizmusunk költőig, akik témát és olykor motívumokat is ebből merítettek.

Csokonai és mások kezdeményezése után Vörösmarty és maga Zalánjában még egy ilyen honfoglaláskori eposz „utáztatát” adja, Toldy Ferenc irodalomtörténetében pedig még a hun—magyar rokonság elméletét is segítségül hívja egész sorozat epikus témát mutat be, és ezeket „mondakörökké” csoportosítva olybá veszi az adatokat, mintha lett volna ősi magyar hősepika, később azonban megváltozik a közvélemény. (A XIX. századi magyar irodalmi tudat ilyen vonatkozásait áttekintően bemutatja: Horváth Károly: 1968. — Horváth János: 1956. — Sótér István: 1963. — Tartalmi áttekintést adott: Benedek Marcell: 1907.) Hovatovább

belenyugosznak abba az érdeklődők, hogy miként Ipolyi Arnoldnak vagy utánczóinak nem sikerült kortársi folklór adatokból és a krónikák szűkszavú megjegyzéseiből konstruálni egy hihető ősmagyar mitológiát, istenrendszert; azonképpen nem sikerült megtalálni a magyar verses nagyepikát sem. Ennek a felismerésnek a következtében azonban új kutatási problémák merülnek fel. Mind művészi, mind szorosabban vett filológiai szempontból először Arany János fog hozzá ezek szövevényének szétbogozásához.

Arany János, a költő (Korompay Bertalan: 1948.) sorra veszi a magyarok (és a hunok) történetének azokat az eseményeit, amelyek köré jegecesedve kialakulhatott, vagy kialakulhatott volna verses nagyepika, és sorra megírja ezeket a verses eposzokat. Így születik a hun trilógia, a Rege a csodaszarvasról, a Szent László-ének, a három Toldi, a Hunyadi balladaciklus, néhány török-kori témájú vers, és még ezen kívül is sok terv, amelyek sajnos nem teljesedtek be. Az ilyen „epikai rekonstrukciók”-on kívül 1858-ban külön tanulmányt is ír e kérdésről. Ez a Naiv eposzunk című munkája (1862), amely azóta is nemzeti hősepeikánk kutatásának alapvető dokumentuma. Tanulmányában felsorolja a középkori magyar vagy magyarországi énekmondókra vonatkozó adatokat, idéz néhány gömbölydedebb epizódot a prózai krónikákból, és azzal zárul a dolgozat, hogy ezek megléte bizonyítja, egykor létezett verses magyar naiv eposz, a XVI. századra azonban mindez elenyészett. Arany szerint nem csupán a kereszténység pusztította ezt, hanem a középkori magyar krónikáírásban oly feltűnő száraz, kritikus szemlélet is, amely minden nehezebben hihetőt elutasított magától. A megszülető magyar irodalom józansága mindjárt különvált a népiestől, lenézte, megtagadta, feledtette és elfelejtette azt.

Arany-nak ezt a nézetét a később következő filológiai kutatás számos területen továbbépítette. Külön ágazattá fejlődött az a fajta kutatás, amelynek feladata a ránk maradt középkori krónikák szövegeiben az egymáshoz való kapcsolatok kutatása. Ennek alaptétele az a gondolat, hogy a ma ránk maradt krónikaszüvegek valamilyen korábbi, időközben elveszett „őskróniká”-ból vagy krónikákból táplálkozhattak. Sok haszon származik az olyan vizsgálatokból is, amelyek más középkori történeti műfajokat (legendák, nyugati források) elemeznek abból a szempontból, hogy a bennük olvashatók milyen fajta művészi változtatásban képviselik a valóságot. Az irodalomtörténészek a középkori magyar irodalomtörténet folyamatának a feltáráásával rajzolják meg azokat a kereteket, amelyek közé beékelődve lehetne elképzelni hősepeikánkat a honfoglalás után. Nyelvtudományi kutatásokból főként az egyes epikai szakkifejezések és személynevek vizsgálata lehet hasznos ilyen szempontból. Külön kérdéskör a magyar illetve a Magyarországon járt idegen mulattatók és epikus énekesek életkörülményeinek a feltárása. Itt közvetlenül érintkezik a középkori magyar verses epika kutatásának a feladatköre a magyar dráma történetével. Még sok más filológiai ismeret is szükséges ahhoz, hogy helytálló képet nyújtson valaki a magyar verses epika meglétéről, és végül az így összegyűjtött ismereteket mind szembesíteni kell a társadalmi-történeti fejlődés tényeivel. Ez a fajta komplex kutatás már megindult, igazában azonban nem bontakozott még ki teljességgel. (Erről tájékoztatást ad Voigt Vilmos: 1981a)

Több alkalommal is maguk a folkloristák nyúltak e végül is filológiai kérdésekhez. Sebestyén Gyula a középkori regösökkel foglalkozott (1902), akiket epikus énekeseknek is vélt; Király György szinte már a túlzásig eljutó szkepszissel (1921) próbálta meg a magyar ősköltészet kutatásában elburjázott megalapozatlan feltevések kigyomlálását; Soly mossy Sándor is megkísérelte azt (1943), hogy a középkori krónikák mondai anyagát folklorisztikai szempontból is értékelte: Honti János arra mutatott rá, hogy az epikus hagyomány keretei között a verses nagyepika csak mintegy határesetet képez (1968, 191—224.), újabban pedig Diószegi Vilmos, Györffy György (1948. — 1959. — Kommentárjai 1958.), Képes Géza (1964), Vargyas Lajos (1960a), Lükő Gábor (1957), Katona Imre (1978) és mások, metrikai kérdésekkel kapcsolatban pedig Gáldi László (1960) mutatott rá régies, és esetleg honfoglalás előttinek nevezhető folklór szövegek egyes vonásaival való kapcsolatokra a recens magyar népköltészetben. Ezek a kutatások sem lezáratlanok, mégis valamelyes közvélemény alakult ki a legutóbbi időben a magyar hősepika történeti adatait illetően (Vö. Klaniczay Tibor: 1964.)

Kissé nehezebb kérdés egy összefüggő finnugor vagy altáji nagyepika meglétének, illetve nem meglétének a problémája — jóllehet e probléma feldolgozása nélkül nem képzelhető el a szorosabban vett magyar folklór nagyepika kérdéseinek a megoldása sem. (Voigt Vilmos: 1975b) Magyar részről Reguly, Munkácsi, Róheim, Mészáros Gyula és mások fejtették ki e kérdésekkel kapcsolatban észrevételeiket. Népzenekutató-sunk is több ízben foglalkozott a magyar hősepika fellelhető zenei előzményeivel; Kodály Zoltán, Szabolcsi Bence, Vargyas Lajos, Szomjas Schiffert György, Vikár László és mások — (Vikár: 1975. — Szomjas Schiffert 1976. — Vargyas 1980.) e téren mindazáltal még most is több probléma szorulna további tisztázásra. Újabban finn, észt, mordvin, komi és orosz kutatók (Kuusi, Jevszejev, Paulson, Maszkajev, Mikusev, Meletyinszkij, Zsirmunszkij és sokan mások) foglalkoztak a finnugor hősepika problémáival (Kuusi 1963. — Kuusi — Bosley — Branch 1977. — Jevszejev 1957—1960. — Maszkajev 1964. — Mikusev 1971a, 1971b, 1973.) és kísérelték meg e téren is új gondolatok érvényesítését. Az is az igazsághoz tartozik azonban, hogy e nemzetközi méretű és célzatú kutatások sem integrálódtak még kellőképpen és éppen ezért e téren is további összegző munkára van szükség. (Vö. Voigt 1981b.)

A hősepika fejlődési fokozatai

A legkezdetibb (Vö. Meletyinszkij 1971), kialakuló népköltészet még nem ismerte az epika vagy líra kategóriáit sem: ezeket megelőző, szinkrétisztikus műveket hozott létre. Az ezt követő stádiumon már megkülönböztethetjük az epikus alkotásokat a többitől, az epika keretein belül azonban még nem differenciálódtak egymástól a későbbi önálló epikus műfajok. Ezután következik be az a fokozat, amelyen elkülönülnek egy-

mástól a természetfeletti ősokról, valamint az egyszeri emberekről szóló történetek. Az előbbiekből lesz a nemzeti társadalom felvirágzása idején az archaikus verses epika, az utóbbiakról pedig a prózai köznapi elbeszélések. Az archaikus epikából az államházi szerveződés idején jön azután létre a nagyepika vagy más szóval az eposz. Ez a fokozat már nem is tartozik a folklórhoz, hanem az irodalom, a hivatásos művészet megjelenését jelenti. Az epika legjelentékenyebb alkotásai ez időtől fogva az irodalom keretei között keletkeznek: így jön létre a könyveposz, majd ennek különböző történeti válfajai, hogy azután a legtöbb helyen ez is egy idő után eltűnjön, átadja a helyét például a történeti éneknek, és bizonyos mértékben a kései keletkezésű ballada műfajának is. Eközben a prózai elbeszélés is változik, fejlődésen megy át, és létrejön az a mondahagyomány belőle, amelynek megintcsak megvan a maga külső és belső történetisége.

Ami a verses epikát illeti, ennek tehát két nagy életszakaszát különböztethetjük meg: egy felszálló, felemelkedő korszakot, a kezdetektől a nagyeposzig (az eposziá-ig) — ez a még nem hivatásos művészet, pontosabban a folklórra és irodalomra még nem differenciálódott ösköltészet keretei között zajlik le; valamint egy második periódust — amely a folklór és az irodalmi eposzok történetét már külön utakon futtatja be, és a folklór keretein belül a verses epika fokozatos degradálódását, háttérbe szorulását, majd eltűnését jelenti. Mivel e folyamatok társadalmi feltételekre épülhetnek csak fel, ahol valamelyik szakaszuknak megfelelő társadalmi szint nem alakul ki, ott az illető epikai formák sem keletkezhetnek. Ez a magyarázata azonban annak, hogy az egyes nemzeti folklórok mennyire eltérő, specifikus módosulásokkal követik e fenti életpályát. Ami a társadalomtörténeti kereteket illeti, eddig két önálló tömb (és az utóbbin belül ismét két csoport) elhatárolása sikerült szinte teljes bizonyossággal: az államalakulást megelőző archaikus eposz, és a feudalizmus korszakához kötött úgynevezett lovageposz (más néven feudális eposz vagy udvari eposz), valamint az ezt követő epikus formák (történeti ének és ballada). Az eddig lefolytatott vizsgálódásokból úgy látszik, hogy e második szakasz termékei ugyan behatolhatnak a folklórhoz is, zömükben azonban már csak a hivatásos költészetre jellemzőek.

Nálunk az archaikus eposz korszakát a magyar államalakulást megelőző időben kell keresnünk. Még annyit is feltehetünk, hogy ennek korábbi szakasza (a mitológikus témájú archaikus eposz) inkább a finnugor korszakra, a későbbi szakasza (a hősénekek) pedig a sztyeppe népekkel való érintkezés korszakára, tehát a honfoglalást közvetlenebbül megelőző periódusra esnek.

Köztudott tény az is, hogy sem egyik sem másik korszakból egyetlen szónyi epikus emlékünknél sem maradt fenn. Mégis több ízben felmerült az az elképzelés, hogy a többi finnugor nép, illetve az altáji népek epikájával való összehasonlításból valamit talán mégis megtudhatunk e szakaszról is.

Egyelőre e módon sem sikerült azonban sok megbízható eredményre jutni. A balti-finn folklór epika mai formájában ugyanis zömmel jóval későbbi annál, hogy feltehetnénk a finnugor együttélés korában is létezését. Archaikus rétege is az úgynevezett arktikus folklór epikához hasonlít, amiről megint azt sem tudjuk, hogy valaha is érintkezett-e a ma-

gyarok elődeinek folklórával. Az obi-ugor verses epikával is ugyanez a helyzet. Legjelesebb alkotásai késeiek — jóllehet már így is vitathatatlanul többszáz évet számlálnak — és nem tehetjük fel róluk azt, hogy az ugor egység idején is meglehettek volna. Ami meg kezdetlegesebb, ismét az arktikus epikára üt. (Voigt 1967—1968). Az összehasonlító kutatás ily módon inkább óvatossággal, mint eredményekkel összegezhető. (Erről több tanulmányt együtt közöl Voigt szerk. 1980.)

Honfoglalás előtti epikánk nyomozása

Egyes magyar kutatók mégis megkísérelték azt, hogy több epikus történetünk eredeti forrását a finnugor korszakban keressék. Így interpretálták például a csodaszarvas-történetből az állat üldözésének (vadászatanak) a jelenetét, azt a hiedelmet, hogy a harcban elesettek (vagy azok lelkei) esetleg madáralakban a Tejúton keresztül vonulnak, valamint bizonyos eredetmagyarázó történeteket (csillagokról, égitestekről, a világ keletkezéséről). Esetleg ide vehetnénk még néhány igazán elhomályosult nevű és értelmű lényt (Benkő szerk. 1967—1977, és Lakó—Rédei szerk. 1967—1977—1981), mint amilyen az íz, a fene, a hagy-máz (a szó első fele gonosz szellem jelentésű lehetett). E hajdani epika szakkifejezései közül maradt volna ránk az ének szó is. Mindezek a következőtések nem nélkülöznek minden alapot, mindazáltal eddig egyikőjükéről sem sikerült bebizonyítani azt, hogy csakugyan érvényesek lennének egy ugor—magyar epikus kontinuitás bebizonyítására.

Ami az ezután következő korszakot illeti, mindazt ide számíthatnánk, ami az államalakulást megelőző korszakban ismertté vált a magyar verses folklórból: egyszóval a hősénekeket.

Ezek tematikája a tipologikus összehasonlító vizsgálatok szerint általában a következő: természetfeletti erejű vagy hatalmú szülőktől gyermek születik, akit gyakran ellenséges személyek el akarnak pusztítani, de a hős hamar kimutatja nagy erejét, bátorságát, később csodálatos erejű lóra, csodálatos fegyverekre, olykor rendkívüli képességű pajtásokra tesz szert. Ilyen általában a hőseposzok bevezetése. Ezután következik a hős kalandja, amelyben immár teljes fegyverzetben mutatja be vitézi képességeit. A következő főbb szakasz tárgya: a hős feleségszerzése. Ez a rész gyakran bonyolódik össze valamely ellenség, vagy természetfeletti hatalom támadásával, amelyet a hős hiúsít meg, vagy ha nem tudta megakadályozni ezt, rendszerint ő indul az elrablott tárgyak vagy személyek visszaszerzésére. Többször is ide kapcsolódik egy olyan része a hős-költeménynek, amelyet legáltalában a hős világjárásának nevezhetnénk: benne a hős lehetőleg mindazokra a területekre eljut, amelyekről az epikus énekmondó egyáltalán tudhat valamit. Az epikus énekek vége természetesen a hős halála lenne, olykor azonban ezt a tárgykört elhagyják, és ha van is ilyen történet, az rendszerint nem végleges halállal záródik: a hős csak messzire távozik, adandó alkalommal azonban visszatér majd. A kideríthető párhuzamokból azt is tudjuk, hogy e hosszú történetet nem egyetlen epikus kompozíció, hanem különböző ter-

jedelmű epikus daloknak mintegy a füzére mondja el, amelyben gyakran részleteződik a hősének, vagy éppen a hős rokonságának eredete és egyéb vitézsége is. (De Vries 1961. — Taylor 1964. — Vö. Meletyinszkij 1958.)

Szinte semmi okunk nincs annak a feltevésnek az elutasítására, hogy a honfoglalás előtt lehetett ilyen hősepikája a magyarnak is. Sokkal nehezebb azonban ennek a nyomait is megtalálni. Eddig általában középkori krónikáink egyes epizódjait vonták ide, ezen kívül a regölés szokását, a magyar vers legrégebbi ütemezési szabályaiból kikövetkeztethető hosszú sorokat, valamint néhány olyan folklór motívumot (sárkányharc, égitestrabló szörnyetegek légyőzése, égigérő fa megmászása), amely legkivált a recens népmesékben — ott is a „hősmese” műfajában — fordul elő.

Egyes kutatók a sámánhittel kapcsolatba állított magyar hiedelemmondák páros viadalaiban (táltosok párbaja, garabonciások vetélkedése) (Solymossy Sándor ilyen tanulmányait felsorolja: 1943. 288—289. Diószegi Vilmos több idevágó dolgozatát is összegzi: 1967. Vargyas 1961b.) is e hősepika leszármazottjait látják. Felmerült az a gondolat is, hogy a hősepika előadási módja az első személyű hőstettelbeszélés („kérdés”) lett volna, és ily módon a későbbi első személyű elbeszélő műfajok előadási módja sem lenne független az ilyen korai hősepikai gyakorlattól. Mindezekben a felvetésekben lehet az igazságnak valamelyes szikrája is.

Általában az a legnagyobb nehézség mindezzel kapcsolatban, hogy az egyenként bízható nyomok mind-mind másfelé vezetnek. Ennek az oka, hogy adataink nem egykorúak, hanem a magyar feudalizmus egész, hosszú korszakából származnak, és ezért még ha elő is kerülnek, akkor is már átértelmezett formájukban, töredékeikben jutnak el szemünk elé.

A turul-monda, vagy a vérszerződés története középkori latin nyelvű krónikáinkban kerül elő: a folklórból ismeretlen. Sárkány (az igen sokrétű magyar sárkány-hagyományról még nem készült összefoglaló munka. Solymossy 1931, nem ad teljes áttekintést) szavunk, amely nem csupán török eredetű, hanem speciálisan hősepikai fogalom is, és meséinkben igazán gyakori, már hiedelemtörténeteinkben sem igen fordul elő. Táltos szavunk ezzel szemben csak hiedelemtörténetekben kerül elő, a mesében elvétve ismert, ott megint a táltosló a gyakori, ami viszont a hiedelemtörténetekből hiányzik. A feltehető hősepika szókincsének legjellemzőbb fogalmai lehettek: érdem, ildom, sereg, erő, gyenge, béke és végül a sokszor természet felettinek is ábrázolt hősök, a boszorkány és a bátor. Ezek mind jövevényszavak a magyar nyelvben, és néhány iráni jövevényszóval (kard, illetve az alán eredetű vért, méreg, asszony, 'urnő') együtt viszonylag jól kiadják a honfoglalás előtti hősepika tárgykörét. A szófejtésekkel kapcsolatban csak az a baj, hogy a honfoglalás utáni legelső nyelvemlékeinkben is már közismert kifejezéseként kerülnek elő, és éppen a magyar forrásokból nincs arra bizonyítékunk, hogy továbbra is megőriztek volna valamit epikai jelentésükből. Kivétel ez alól két olyan szavunk, amelynek megléte szinte perdöntő lehet hősepikánk korai korszakait bizonyítandó. Mára kiveszett *Alap* személynevünk a XI—XIV. században igen népszerű volt, eredeti török jelentése 'epikus hős'. Már említett bátor szavunk ugyancsak közismert a XI—XIV. században, és egyéb

hordozójáról, *Bátor Oposról* krónikánkban még azt is olvashatjuk, hogy nemcsak kitűnő harcos volt, hanem ő ölte meg az ecsedi lópban tanyázó sárkányt is. (Amely pedig nemcsak a Báthori-család címerét adta, hanem eddig is csak csodával határos módon maradhatott ki az altáji-magyar hősepikát kutatók érdeklődési köréből, oly elmemozdítóan archaikus jellegű motívumokat alkothat.) (Vö. Dankó: 1973. Ez utóbbihoz azonban hozzátehetjük, hogy feltűnő módon éppen a „bátor” szó egyik legrégebbi biztos előfordulása (1138-ból) „servus”-ként jelöli meg hordozója foglalkozását. Ez a tény is, valamint a középkorban 'hős' jelentést hordozó vitéz szavunk szláv közvetítésen át viking eredetű volta azért bizonyos óvatosságra intenek bennünket az ilyen közvetett nyelvészeti bizonyítékok túlértékelésében.

A feudalizmus kori magyar hősepika kérdései

A magyar feudalizmus időszakában a fent vázolt séma szerint udvari eposzt, lovageposzt várnánk, szépirodalmi alkotásokat, ismert szerzőktől. Azonban ennek sem találjuk sok nyomát. Anonymus híres megjegyzése, Gestája 25. fejezetében, amely szerint a vezér Tétény a maga emberségéből akar magának hírnevet és földet szerezni, vagy a Lechmenti vereség után hazakergetett gyászmagyarok, akik „magukról éneket szereztek” (Anonymus legújabb kiadása: 1975) aligha képviselői egy ilyen előkelő epikának, legfeljebb arra az epikai megoldásra utolsó nyomok, hogy a harcok kiemelkedő alakjairól első személyben fogalmazott énekek kerenghettek, amelyek természetesen éppen ezek környezetében lehettek a legjobban honoráltak. (A kérdés felvetése, amelyet az újabb tanulmányok sem haladtak meg lényegesen: Jakubovich Emil: 1931).

Ennél közvetlenebbül utalnak a magyarországi courtois-eposz meglétére az olyan források, amely szerint magyar földről származnának híres énekesek. A wartburgi dalnokverseny titokzatos győztese, Klingsor aus Ungerlant ugyan aligha élhetett a valóságban (vö. Pukánszky Béla: 1926. 91.), az azonban tény, hogy 1200 körül itt járt két provanszi trubadúr: Gaucelm Faidit (Eckhardt Sándor: 1961) és a kor leghíresebb költőjének számító (egyszersmind magát már-már donquijotei mértékben nagy vitéznek tartó) Peire Vidal (Moór: 1937. — Kardos T.: 1941.). A németek közül a történeti Tannhäuser és Neithardt von Reuenthal II. Endre idejében utazik Magyarországra. Nagy Lajos udvari költője Peter Suchenwirt, és neki dolgozik a rimes krónikáiról Heinrich Mügelin — Zsigmond császár udvarában járt a francia Alain Chartier, valamint az utolsó minnesänger-nek nevezett lovagköltő, Oswald von Wolkenstein is. Bonfini megemlékezik a Mátyás király udvarában énekelt hősie versekről, az angol Sir Philip Sidney 1573-ban járt Magyarországon, és erre visszaemlékezve említi meg a magyarok hősi tetteiről való éneklést (Róna E.: 1960). Azt is tudjuk továbbá, hogy már a könyvnyomtatás idején a XVI. század végéig is udvarházakba mint támaszpontjaikra jártak a költők (Tinódi, Ilosvai, hogy csak a leginkább epikus ihletésűeket említsük). Mindezek ellenére sincs azonban egyetlen magyar lovageposzunk sem. Valami törmelék kapcsolódik — talán — Szent László királyhoz, van

olyan feltevés is, hogy volt a Toldi-mondának egy Ilosvai előtti lovag-eposz felfogású feldolgozása is (Moór E.: 1914. Az újabb kutatások összegzése: Horváth János 1953.), és esetleg így értékelhetjük — de ekkor a Vargyas által kifejtett eredeztetéssel (1963) szemben — a Tinódi szövegébe ékelt Tar Lőrinc pokoljárásának történetét is. Ez együttvéve sem sok, és korántsem véglegesen bizonyított tény.

Mi számolta fel ezt a hagyományt is? Írhatjuk mindennek az eltűnését is a krónikások magyaros józanságának a számlájára, vagy inkább onnan a hiány, hogy mégsem volt olyan fejlett ez az udvari hősepika, mint másutt, ahol maradt is belőle valami? Jószerivel azt sem tudjuk, hogy mégis milyen meglevő anyag pusztult el a XV—XVII. századok zűrzavaraiban.

Mindenesetre fel kell sorolnunk azt, ami e korszakban előfordul, és amelyet a kutatás a magyar hősepikához, sőt közvetett, vagy közvetlen okfejtéssel általában ennek honfoglalás előtti változatához szokott csatolni. Mind az ilyen adatok krónikáinkban kerülnek elő, amelyek közül — bármilyen krónika-családfa felfogást fogadjunk is el — a legrégebb ősgestát sem datálhatjuk 1066-nál régebbire, és ily módon mindenképpen 150 esztendő van a honfoglalás és e szöveg között. (Gestáink és általában középkori történeti irodalmunk datálási és szövegösszefüggési kérdéseinek hatalmas irodalma van. Ezekről tájékoztat, egyben a saját felfogásokat is kifejtik: ifj. Horváth J.: 1954. — Geric: 1961. — Mályusz 1966. — Csóka: 1967. — ifj. Horváth J. Székely Gy. szerk.: 1974. — Kristó: 1977. — Szűcs J.: 1974.). Ez a megint csak mozgalmas idő is sokban hozzájárulhatott ahhoz, hogy eredeti mivoltában szinte mi sem őrződhessék meg a honfoglalás előtti hősepikából.

Éppen ezért kísérelték meg egyes kutatók azt, hogy a mulattatók neveiből következtessenek. E nevek (regös, joqlator, igric, histrio) azonban aligha egyértelműen epikus énekmondót jelöltek. (Foglalkozik e kérdéssel Pais: 1953.) Inkább bohóc, vagy zenész a jelentésük. Feltűnő továbbá az is, hogy egyetlen kivétellel (ez az 1277-ből már adatolt énekes) a XV. század virradóján bukkan föl minden olyan adatunk (hegedűs, sípos, lantos, vagy a biztosan mulattató furcsa és csúf), amely huzamosabb szövegek előadójára vonatkozhat, és ezek zenészerszámai is alighanem európaiak lehettek. Talán az egy kobzos szó (amely 1327-től adatolt és török etimológiájú) további vizsgálata módosíthatná ezt a sovány eredményű kutatást végkövetkeztetéseiben.

Középkori epikánk tanulmányozását messzemenően befolyásolja az a tény, hogy voltaképpen történetírás meg politikai harc céljait szolgáló művekből, tehát nem műalkotásokból kell kiindulnunk. Éppen ezért egyáltalán nem véletlen, hogy középkorra tehető hősepikánk kutatói eddig többségükben történészek (olykor még irodalomtörténészek) voltak, akik bármennyire jól is ismerték tárgyalt koruk viszonyait, rendszerint mégis akkor tévedtek a leginkább észrevehetően, amikor folklorisztikai, epikai törvényszerűségeket véltek megállapítani. Jóllehet, többször történt arra is kísérlet, hogy a rendelkezésükre álló források természetét maguk a történészek határozzák meg, mindazonáltal csak a legutóbbi időben jutott el a kutatás arra a fokra, hogy e téren megbízható eredményeket is hozzon.

Középkori „epikus” forrásaink műfajukat tekintve két fő csoportra oszthatók: a véletlenszerű adatokra (oklevelek, helynevek, összeírások,

levelek idevágó mondatai stb.) és a történeti munkákra. Természetesen műfajproblémák csak az utóbbiakkal kapcsolatban merülhetnek fel.

Három fő műfajt különböztethetünk meg. (E műfaj történeti szempontot több kutató felvetette. Vö. Győry: 1948. — Mezey: 1960.). Ezek közül a geszta (a latin „res gesta”, tulajdonképpen ’viselt dolgai valakinek’) egy személy vagy egy nemezt tetteit tárgyalja, inkább okozati sorban, mint időrendben ábrázolja az egymást követő eseményeket. Ennél fogva ez a műfaj alkalmas arra, hogy epikus kompozíciót őrizzen meg, illetve epikus énekek önállóbb részeit viszonylag részletesen közölje. Nem véletlen az sem, hogy a franciából egész Nyugat-Európában elterjedő *chanson de geste* éppen ezzel a történetfajttal tart, nevéből is jól kivehetően kétoldalú kapcsolatot. Ezzel szemben az *Annales* tulajdonképpen évkönyv, egy-egy esztendőhöz kapcsolja, szárazon felsorolja, de nem kommentálja a lett eseményeket. Hasonló ehhez a krónika is, amelyben ugyan valamivel több a szövegalakítás, de még mindig az egyszerű időrend uralkodik, a szerző nem komponál és nem is nagyon értékeli. Az *Annales* és krónika is megőrizhet valamit a korabeli szájról szájra adott epikából, de rendszerint erre éppen csak utal, magát a motívumot, epizódot említi meg, anélkül, hogy ebből az utalásból következtethetnénk annak eredeti jelentésére, formájára. Ennek következtében hősepicánk nyomozásában a gesztákra sokkal többet építhetünk, az *Annales* és a krónika kevesebbet ér (Kristó: 1966.).

Nem véletlen az sem, hogy melyik történetírás-típus uralkodik. Ahol erős a központosított királyi hatalom (mint például Franciaországban, Angliában) ott a *gesta* a túlnyomó, amely az éppen hatalmon lévők érdekei alapján csoportosítja, forgatja a történeti tényeket. Ahol nagy a feudális megosztottság, (mint például Németországban), ott a kislátókörű krónikák a gyakoriak. Magyarországon a *gesta* műfaja szerencsére uralkodónak mondható. Ilyen Anonymus *Gesta Hungarorum*a, ilyen Kálti Márk Krónikája is, ez utóbbi annak ellenére, hogy címében a „krónika” szó szerepel. Voltaképpen az önállóbb jellegű *gesta* folytatásának számít Thuróczy János Magyar Krónikája, amely azonban már egy ennél fejlettebb formát, a reneszánsz történeti monográfia felé mutató típust képvisel.

Meg kell jegyeznünk történetirodalmunkról azt is, hogy készítői szinte kivétel nélkül papok. Thuróczy (mintaszerű elemzése Mályusz: 1967) az első világi szerző, és talán Kézai Simon sem volt felszentelt pap. Az egyházi nézőpont ily módon megszakítatlanul uralkodik középkori történetírásunkban. Mindez nem jelenti azonban azt, hogy a krónikáiró papok mentesek lettek volna világi érdekektől, hívságoktól, vagy akár irodalmias ambícióktól. Krónikáink zöme pártpolitikai irat, kifejezetten elfogult. Több krónikáirónk határozottan világias felfogású. A számunkra legérdekesebb következménye (egyszersmind bizonyosága) ennek az, hogy a pogány kort korántsem elítélően említik, és az Attila-hagyomány egyre inkább előkelővé, divattá válik. Csupán legkorábbi krónikáinkban erkölcsei mérce az, hogy ki mióta és milyen következetesen keresztény. Már Anonymus aszerint rangsorolja szereplőit, hogy ezek még a pogány korban mennyire jelentős szerepet vivő családból származtak. Még később még egyértelműbben a valódi történeti előkelőség, vagy az ezt bizonyítani szándékozás számít. Az irodalmias felfogás, amely önálló alko-

tásra sarkallja a geszta készítőjét a leghatározottabban először Anonymusnál bukkan fel. Ő nem csupán büszkén említi más írói alkotásait, hanem művének minden szakaszában él is az irodalmi fogásokkal. Követői még határozottabban festenek — jóllehet nem mindig egyforma tehetséggel.

Mindez együttvéve azt jelenti, hogy még akkor is, ha biztosnak látszó epikus nyomra bukkanunk középkori auktorainknál, az így elének került adat sokszoros prizmán átjutott tény már, amely csak halványan jelzi az eredetét. Változtat a műfaj, változtat a krónikás egyházas műveltsége, változtat politikai állásfoglalása, változtat esetleg irodalmi ambíciója. Végül az egyes művek megformálása is további áttételeződést eredményez. A latin prózastílus nyúgei meg lehetőségei igazán befolyásolhatják a közlés módját. (Erre különösen akkor kell ügyelnünk, ha egyenesen hősepikából származó szövegidezetet vélünk felfedezni valamelyik forrásunkban.) Végül a másolatok, komplikációk, összeolvasztások kitűnő vadászterületet adnak a filológus hajlamú medievalistának, de a folklorista csak még fáradságosabb áskálódás után juthat csupán hozzá az őt érdeklő adat feltehető eredeti értelméhez a sokszoros átirogatás miatt. Nem csoda tehát, hogy középkori hősepikánk milyenségének megítélésében egyaránt annyira sok a túlzott óvatosság, és a túlzott hipotézisgyártás.

(Csupán a teljesség kedvéért megemlíjtük, hogy zenetörténeti és ikonográfiai kutatásokkal is sokmindent lehetne kimutatni középkori epikánk kedvelt témáiról. A zenetörténeti kutatás (Ecsedy I.: 1960. — Falvy: 1961.) ilyen értelemben folyik is, az ikonográfiai már kevésbé. (Berkovits I. 1965. Házi: 1967. — Magyar Anjou Legendárium: 1974.) Mindkettőnél még egy további szűrőt jelent a sajátos ábrázolási és hangzási rendszerekhez való kényszerű alkalmazkodás, sajnos, jobbra alig ismert törvényszerűségekkel.)

Éppen a legújabb időkben néhány kutató meglepő felfedezéseket tett középkori epikus forrásaink többségével kapcsolatban. Ifj. Horváth János, Sólyom Károly és Csóka J. Lajos az Anonymus kérdéssel kapcsolatban vetettek fel új elgondolásokat (Ifj. Horváth J.: 1966. — Sólyom K.: 1966. — Csóka: 1962. — Györffy Gy.: 1970. — Horváth J.—Székely Gy. szerk.: 1974.) Csóka J. Lajos (1967) és Mályusz Elemér (1966) középkori krónikáink egymással való összefüggéseit vizsgálták újra, jutottak ezáltal számos új megállapításhoz. A szegedi történeztudományi iskola (elsősorban Kristó Gyula: 1967; 1972. és Szegfű László: 1968.) és mások (Tóth S.: 1962) krónikáink legkorábbi rétegét elemezték. Több ülészak is foglalkozott középkori kútfőinkkel (ifj. Horváth J.: 1974.), illetve a magyarországi művelődéstörténet tanulságaival középkori epikánkat illetően (1976. novemberi ülészaka az MTA Középkori Munkabizottságának. Anyaga sajtó alatt.) A meg-megújuló újraértelmezések sorából kitűnik a romanista Süpek Ottó és a folklorista Katona Imre kísérlete (1979), akik Anonymus személyét találták meg ismét — történetileg bizonyíthatatlan filológiai módszerrel, viszont a gesta szövegének olyan folklorisztikai-néprajzi magyarázataival, ami igen gyümölcsöző módszernek bizonyulhat — ha egyszer hihető történeti megoldáshoz kapcsolódik. Mivel az utóbbi időben összességeik jelentek meg finnugrisztikai (ifj. Kodolányi—Voigt szerk.: 1974. — Hajdú P. szerk.: 1975.) és balkanisztikai (Voigt: 1972.) vonatkozásban,

ilyen értelemben is jobb áttekintéssel rendelkezünk, mint elődeink. Bizantinológiánk ugyan eddig csak közvetve hozott új eredményeket (Moravcsik Gyula 1976.), viszont állandóan növekszik a honfoglalás időszakára, koraközépkorunk eseményeire vonatkozóan a történészek, régészek, filológusok vitája. Egész sor új elgondolás jelent meg az utóbbi időben. Ezek nyilván befolyásolhatják az epikáról kialakított nézeteinket is. Mivel azonban a vélemények és ellenvélemények csatája még nem dőlt el, itt nem részletezzük ezeket.

Számunkra is talán a legfontosabb az új kutatási eredmények közül az Anonymusra vonatkozó áttekintése. Ha ugyanis többi krónikánkban vannak is újraértelmezett részek, ezek mögött hősepikai nyomot eddig nem sikerült kimutatni, legfeljebb az egyes megfogalmazások pártérdekhez vagy kortársi híresztelésekhez kapcsolódása vált nyilvánvalóvá. A névtelen jegyző személye azonban nem hiába érdekelte a filológusokat és folkloristákat immár több mint évszázada: lehet, hogy valamilyen hősepikai nyom is van gestájában elrejtve.

E kérdés eldöntése egész honfoglalási epikánk megítélése szempontjából igen tanulságos lenne. Ma úgy gondolhatjuk, hogy minél inkább hitelesnek tartjuk a történetben elbeszélte eseményeket és neveket, annál valószínűbb, hogy ezek egykorúak a megtörtént eseménnyel. Légből kapott történet hihetővé tételéhez ugyanis arra volna szükség, hogy legalábbis az ellenszót emelhető tanúk eltűnjenek. Koraközépkori epikánkából az Ajtony, Thonuzoba és Csanád-történetek, esetleg a szent Imre hercegre vonatkozó történetek egyik-másika olyan, amelyekben jól megfigyelhetjük a propagandisztikus átalakítást, az István- és Gellért-legendákban pedig a hagiográfiára való törekvést. Ezekben viszont egy-két emberöltő van az események és a legrégebb források között, mégis azt tapasztaljuk, hogy a valóban megtörtént esemény kiszínezése, értelmezése, titokzatos magyarázat, mintegy a „fátylak fellebbentése” történik bennük, egészen úgy, ahogy ez a mai politikai eseményekkel kapcsolatban megszokott. Mindezek alapján a Velek-történetet a honfoglaló vezérrel egykorúnak lehet neveznünk. Az is támogatja ezt a feltevést, hogy csodás elemnek nyoma sincs a történetben.

Ugyanakkor minden megállapításunkhoz hozzá tehetjük, hogy mindent Anonymus torzító tükréből ismerjük, és mégha ő nem is bonyolítgatná össze-vissza a szálakat, elődeinek volt idege a történetek sokszoros átértelmezésére.

Az Anonymus-filológia egy másik, számunkra sem kevésbé érdekes és fontos kérdése az, milyen forrásokból dolgozott a krónikás? E ponton az újabb kutatások egyértelműen a szerző politikai-diplomáciai-kancelláriai gyakorlathoz szükséges műveltségét bizonyították. Az eddigiekhez képest tudatosabb, sokoldalúbb, irodalmibb figurának vélhetjük. Így értelmezhetjük sokszor idézett önelhatárolását is a „garullo cantu ioculatorum” és a „falsis fabulis” rusticorum hagyományától. Ebben ugyan van híradás is a megkülönböztetés mellett arról, hogy volt valamilyen nem-geisztaszerű történeti tudat is a korabeli Magyarországon, mindazáltal téves az elképzelés, miszerint Anonymus külföldi (angol) minták alapján élne ezzel a történetírói közhellyel, és éppen ezért ebben nem a lenézést, hanem a néphagyományok megbecsülését láthatjuk. Az angol történetírók szemében ugyanis a szakmabeli történetírással szemben az

Artus-epika, a metrical romance és más hasonló műfajok álltak, csupa olyan jelenség, amely idegen középkorunktól. Használt-e fel „népi” forrásokat Anonymus, bizonyítani máig sem tudjuk. Feltehető, hogy a helyi és nemesi történeti tudat közvetített ilyen elemeket is. Mégsem mondhatjuk, hogy Anonymus vagy többi krónikáirónk műveiben a korabeli folklór nyomait találánánk meg. A későbbi történeti tudat szempontjából mégis fontos előzmények ezek, így bizonyos fokig későbbi folklórunknak is olykor forrásaivá lettek. Ezenkívül azért is érdekes e hagyomány, mivel a honfoglalás eseményeinek bármennyire is kései, torzított felfogását képviseli, ez mégiscsak hazai lelemény, amelyből visszakövetkeztethetünk korábbi elképzelésekre.

Ezzel kapcsolatban külön érdekessége van annak a kérdésnek, mennyiben hatott Anonymusnak a maga korának meg az utókornak többi történetírójára? A kutatók vélekedései igazán eltérnek egymástól. A hagyományos nézet szerint a geszta megírása után külföldre került és évszázadokig senki sem olvasta. Így hatásról egyáltalán nem beszélhetünk. Újabb nézetek viszont nagy hatását említik, mások kétségbevonják ezt, ismét mások közbülső felfogást képviselnek — nyilvánvalóan annak megfelelően, hogy milyen korból és kiben fedezik fel a geszta szerzőjét. E kérdéskör tisztázása filológusok további részletkutatására vár.

Annyi azonban bizonyos, hogy a feltételezett ősgesztától kezdve egészen a humanista királyi udvar világtörténetéig szinte folyamatosnak mondható az a magyar krónikáirói hagyomány, amely kifejezetten a változó udvari érdekek szolgálatában állt. Ehhez viszont Anonymusnak csakugyan kevés közvetlen köze volt: maga e hagyományon kívül írta meg művét, és ezt tőle függetlenül toldozták, dolgozták át meg át az udvarban a korábbi ősgeszták és őskrónikákat a soron következő kompilátorok.

Egyébként majd minden krónikánk szövegével és szerzőjével kapcsolatban felmerülhet a folklorisztikai forráskeresés és a folklórbeli utóélet lehetősége. A századfordulón Sebesyén Gyula próbálta meg összegezni az ilyen ismereteket, azóta azonban oly sok kutatási eredmény halmozódott fel, hogy e munka újra elvégzendő lenne. Ma úgy látjuk, hogy hihetően folklór koncepciót egyik krónikásunk sem alkalmaz. Még a hun—magyar rokonság gondolata sem tekinthető népi leleménynek (még kevésbé székely etnogenetikus hagyománynak). Ezt a múlt században őstörténetünk tudatbeli visszfényének tekintették, majd hosszú évtizedekig nyugati krónikákból származó tudós kombinációnak vélték, amely a hungarus — hunnus azonosításon alapul, és így a „magyar” szóhoz és népnévhez semmi köze sincs. Ma egy kissé engedékenyebbek lettünk, a hun—magyar azonosítás korán és különböző szerzőknél bukkan fel középkorunkban. Mindazáltal ezt tudós leleménynek, politikai ötletnek, és nem folklór eredetű hagyománynak nevezzük.

Azt, hogy középkori történeti irodalmunkban a felbukkanó egyes történeteket és motívumokat hogyan értelmezzük, külön-külön kell megvizsgálnunk. Ezzel kapcsolatban filológusok és folkloristák igen sokféle nézetet nyilvánítottak, éppen ezért a következőkben ezeknek csupán igen rövid áttekintésére nyílhat terünk. E témakört az összehasonlító kelet-európai folklorisztikának egyszer részletesen kellene áttekinteni.

Feudalizmuskori epikánk kutatási problémái

A magyar hősepika feudalizmuskorinak nevezhető rétegét azért is fontos feltárni, hiszen ez a hagyomány nem csupán önmagáért érdekes, hanem az európai, középkori költészetnek is fontos része, a későbbi magyar epikus költészetnek pedig előzménye, és mindmáig forrása.

A francia *chanson de geste*, az angol eredetű (de az egész kontinenst behálózó) Artus-epika, a német és skandináv régi irodalom elején a verses Edda és a Nibelung-ének meg a Kudrun-ének, vagy a Hildebrandlied, az oroszoknál az Ének Igor hadáról meg a legrégebbi bilinák egyaránt a középkorban bontakoznak elő, és ha e régiségben nem volna előzményük, nem tudjuk, hova tehetnénk az angol metrical romance, majd az angol és skót balladák, vagy az orosz kései bilina és jónéhány ballada eredetét. A magyar históriás ének, történeti ének és ballada eredetkérdése is megoldhatatlan anélkül, hogy középkori epikánk alapjait ne ismernénk meg, sőt, egy-egy olyan elmélet, amely nem veszi figyelembe verses epikus népköltészetünk eredetének kutatásakor a középkori magyar epikát, vagy azt félreérti, és helytelenül magyarázza: legsajátosabb anyagában is tévedést tévedésre halmozhat.

Ami a folklorisztikai kiindulópontú elméleteket illeti, Sebestyén Gyula regös-teóriája, Solymossy ballada-elmélete azért is annyiban bizonyult tarthatatlannak, mivel nem sikerült előkeresniök az általuk annyira áhított középkori verses nagyepikát. Vargyas Lajosnak azt a nézetét, mely szerint a kelet-európai népballada középpontja a magyar lett volna (1961), azért tarthatjuk középkori epikánk szemszögéből nézve indokolhatatlannak, mivel mind a keleti szlávok, mind a balkáni népek bizonyíthatóan rendelkezhetnek középkori nagyepikával, nálunk pedig ennek legfeljebb valamilyen közvetett visszfénye csillantható fel. Ha pedig a keleti szlávoknál és a legtöbb balkáni népnél van bennszülett nagyepika, sőt ez a ballada felé is továbbfejlődik, nálunk pedig ennek az épületnek legalábbis az első emelete igencsak széljárta, hogyan képzelhetnénk el máshonnan balladáinkat, mint importból származóknak.

Voltaképpen egyetlen balladánkkal kapcsolatban merülhet fel a hősepikai háttér feltételezése. A mindmáig egyetlen hitelesnek tekinthető Izsák balladája már évszázada kiindulópontja volt hősköltészeti eredeztetéseknek. Balladakutatóink legutóbb is különféle nézeteket képviseltek ezzel kapcsolatban. Vargyas Lajos határozottan megerősítette korábbi ilyen felfogását (1976), Kriza Ildikó nem számol érdemben e lehetőséggel (1968), Faragó József viszont több ízben is (1977) ellenezte ezt a megoldást. Legújabban Demény István Pál egész kis monográfiát szentelt e témának (1980.) Az ő kiindulópontja hősepikai jellegű, és a leghihetőbb az eddigi kutatások között. A „hősi álom” balkáni, szláv, finnugor, baltai és más példáit figyelembe véve indokolja, miért tartja a ballada és több rokon szöveg elemeit hősepikai eredetűnek. Arra is utal, hogy ez a megoldás még a kései középkorban és produktív volt nálunk. Ezzel a nagyvonalú tipológiai azonosítással egyetérthetünk, csupán az marad továbbra is bizonyítatlan — esetleg csak bizonyíthatatlan —, hogy a társaltalan Kriza-szöveg ugyan honnan és mikor került a magyar folklórhoz? Egyébként alighanem ugyan honnan és mikor került a magyar folklórhoz? létrejöttének is: nagy távlatokban: kontinensek és évezredek kereteiben

nyilvánvaló a műfaj történeti fejlődés. Csupán éppen így nem tudjuk mégsem bizonyítani a magyar folklór szövegek középkori, vagy akár annál korábbi meglétét, direkt vonalú fejlődését nálunk a hősepikából a balladáig, mondáig, stílusfordulatig.

A verses epika átalakulása a 16. századtól

A török kor mondái évszázadokon át húzódnak, és azt gondolhatnánk, hogy önmagukban is bizonyíthatják verses epikánk folytonosságát. Irodalomtörténészeink mégis egyértelműen bizonyították, hogy már a reneszánsz, de még inkább a humanizmus és a reformáció teljesen megváltoztatták a magyar epikát. A magyar nyelvű verses epika nem enyészik el, sőt voltaképpen most jelenik csak meg, azonban egyre inkább szerzőkhöz kötött formában, amely már kívül esik a történeti folklorisztika érdeklődési körén. Mégis legalább főbb vonásaiban át kell itt is tekintenünk a XVI—XVIII. századok közismert epikus versműfajait, mivel ezekben a népköltészeti epika párhuzamos jelenségeit, nemegyszer előzményeit figyelhetjük meg.

A XVI. századtól következő társadalomtörténeti és irodalomtörténeti fejlődés különböző jelenségei közül itt csak azokra utalhatunk, amelyek a verses epika műfaji változását bizonyítják.

Ezek közül a legnépszerűbbek a bibliai históriák, a históriás énekek, és a regényes széphistóriák. Mindhárom műfaj a reformáció terméke minálunk, és a XVI. században jelenik meg. Ezek közül a bibliai históriák a legkevésbé számottevőek (jóllehet) itt-ott behatolnak a folklórhoz is.

A históriás ének műfaja mindenképpen már egy új jelenség, a történeti ének megjelenését jelzi. Máshol ez a műfaj a feudalizmus megerősödésének, az abszolút monarchia kiterjeszkedésének a kísérője. Nálunk éppen a török harcokban történelme mélypontjára jutott országról való beszámoló, amelynek egyes fordulatai megőrződtek a népköltészetet jól ismerők emlékezetében is. A széphistóriák verses szerelmi novellák, inkább a novellamese, mint a hősepika jellemvonásaihoz állnak közel. Nálunk a lírai dal és a ballada felé való átmenetet képviselik.

Legkorábbi történeti énekünk az 1476-ra datált Szabács viadala. Ennek hitelességéről viták folytak és folynak. Ha úgy dől el a kérdés, hogy nem láthatunk benne történeti hitelességű szöveget, történeti énekeink kezdetét a XVI. század elejére kell hátrább hoznunk. Ekkorról (áttekintve ezt Klaniczay: 1964, 388—405., 523—542.) előbb latin nyelven Nagyszombati Márton: *Opusculum ad regni Hungariae proceres* (1523), majd magyarul is (legelőször Tinódi: Buda veszéséről és Terek Bálint fogásáról, 1514, munkájában) ismerjük e műfajt. Egyidős vele a bibliai história, meg a világkrónika verses feldolgozása is (Farkas András: Az zsidó és magyar nemzetéről, 1528, — illetve Batizi András: Meglőtt és megleendő dolgoknak teremtestül fogva mind az ítéletig való históriája, 1544, — a legkorábbi példánk). Széphistóriáink és általában véve regényes elbeszélő verseinek legrégibb példányai (Tinódi: Jázon és Medea, 1537—1538,

— Istvánfi Pál: Voltér és Grizeldisz, 1539) ugyanebből az évtizedből származnak.

Ami e meglehetősen egységes kezdetű hagyomány további életútját illeti, a bibliai históriák népszerűsége a XVII. század elejére már jelentős mértékben megcsappant. A széphistóriák divatja tovább tartott, és új meg új kiadások révén egészen a XIX. századig is elért. A történeti énekek is hasonlóan nagy időközökkel ölelnek fel. Legjelentősebb témacsoportjaik: a török hadjáratok az 1550—1560-as esztendőkből, a tizenötéves háború eseményei, az önálló Erdély bukásának történetei, és az első szabadságküzdelmek (Bocskai, Bethlen kora), Thököly és Rákóczi szabadságharcát már a kuruc költészet inkább kispikái alkotásai képviselik.) A kuruc-költészet igen sokrétű kérdéskörét folklorisztikai szempontból elemzi Voigt: 1980.) Még egyszer éled fel a történeti ének: a XVIII. század végének és a napóleoni időknek a harcát írja le, ezután elenyészik, és csak egy-egy alkotásban (pl. Sárosi Gyula: Arany trombitájában) találkozunk következményeivel. A magyar történeti ének zömmel irodalmi eredetű alkotásokból áll. Ezek olykor a nép kezébe is elkerültek (kezdetben élőszóbeli közvetítéssel, kéziratot másolatok révén, később a ponyvakiadványok útján) gyakran szájhagyományban is megmaradt egy-egy részletük. Így emlékeznek például a bukovinai székelyek Ködi Farkas János: Kádár István éneke (1658 után) jó néhány szakaszára. Máskor arra gondolhatunk, hogy e régi történeti énekek a maguk szerzetésének az idején merítették a folklorból is: fordulatok, képek, és a fogalmazás módja vall erre. Legszebb ilyen példánk az 1560-as évekből, ismeretlen szerzőtől származó *Cantio de militibus pulchra*, amely a Véggyulai vitézek egyik törökellenes harci kalandját örökíti meg.

Osszefoglalás

Formáját tekintve a magyar hősepika természeténél fogva verses lehetett. Ezt bizonyítják a ránk maradt történeti énekek, és egyes közvetett adatok is. Éppen ezért nagy kár, hogy legkorábbi forrásaink, a latin nyelvű krónikák nem csupán nyelvi fordításban, hanem a verset prózává változtatva alig nyújtanak valami támpontot ezek formájára. Annyit gondolhatunk, hogy nem strófikus, hosszú sorokból álló versek lehettek ezek, amelyek dallama soronként azonos volt. A verselés nem ismerte a szabott rendszerben öszecsengő sorvégeket, ismerhette viszont az azonos grammatikai sorszerkezetekből adódó mintegy azonos rímelést. Talán ennek a nyoma is őrződött meg a XVI. század verses epikájában oly feltűnő egyhangú rímelésben (vala — vala — vala), amely sokszor tíz—húsz soron át is szakadatlanul végighúzódik. Az e korból származó históriás énekek dallamai sordallamok, recitatív, erősen tagoló szerkesztésűek. Ezek sem lehetnek teljesen függetlenek korábbi verses hősepikánk régibb dallamaitól.

Mindazonáltal eddigelé egyetlen olyan filológiai bizonyítást sem ismerünk, amely csakugyan felmutatta volna hősepikánk valamely eredeti formuláját, megfogalmazott töredékét. Annál érdekesebb, hogy néhány

igen archaikusnak tűnő formula (pl. „előmentében gyalogösvényt vágott az ellenség között — visszatértében szekérutat nyitott”) szó szerint megtalálható az orosz bilinákban. Mindez azt is jelenti, hogy epikus verseink formájának kialakulásakor is figyelembe kell venni a szláv adatokat is.

Ami verses epikánk későbbi szakaszainak elképzelhető formáját illeti, ezt bizonyos valószínűséggel jól jellemezhetjük. Verstani irodalmunk végülis egyetért abban, hogy valamilyen több ütemű forma alakult ki, amelyben nem a szótagszámok pontos szabályozása, hanem az egy nyomatékos és több nyomatékalan szótag kapcsolódott egy ütemmé. (Ezt az európai metrikától megkülönböztetendő tag néven szokás emlegetni.) Az a leginkább valószínű, hogy egy sorban négy ütem, összesen körülbelül 11-12-14 szótag lett a szabályos forma. Ez a forma a XVI. század elején már jól ismert volt, amint ezt a Szent László királyról szóló magyar ének vagy Apáti Ferenc Cantilenaja jelzi. Ugyanakkor a rímelés valószínűleg idegen minták hatására bontakozik ki, rövidebb sorokban olykor stórfákba fűzött módon is. Hogy pontosan honnan is származik mindez, nehéz lenne megmondani: a leginkább valószínű az egyházi költészetben ismert latin formák átvétele, utánzása, de cseh (huszita), sőt német metrikai hatással is számolnunk kell. Nehezíti a pontos datálást, hogy a ránk maradt alkotások, amelyek mind más és más metrikai hatásra vallanak, zömmel egyazon időből, az 1500-as évek első harmadából maradtak ránk. Ekkor jelenik meg a rigmusszerű rimes ismétlés (soproni virágének), a később tévedésből „ösi”-nek nevezett 8 soros vers (A Winkler kódex töredéke, Csáti Demeter pannóniai éneke), az utóbb említett példákban a négysoros stórfák gyakorlata.

Az epikus alkotásokat illetően kevés adatunk van arra, mely verselési formák voltak speciálisan ilyen jellegűek. A stórfákra tagolatlan, párosrímű, kötetlen szótagszámú vers a névtelen szerzőtől származó Katalin-legendában (1531) és a Szabács viadalában a leginkább jellemző. Az új sorokat „és, hogy de, ím, mert...” formulával kezdő gyakorlat később is általános népies epikánkban. Erre jellemző példa:

De jelentsük Ali bég jövését,
És onnaton ment való /mené/sét

(Szabács viadala)

Azok a források, amelyek beszámolnak a magyar epikus énekek előadásmódjáról, igen szűkszavúak, szöveget alig adnak. Zrínyi Miklós 1656-os Mátyás király életéről való elmélkedésének tractátusának híres betétsorai az 1463-as jajcai győzelemről (az ún. Jajcai énektöredék) ezt a formát idézik, kérdés azonban, a két évszázadnyi időközből mikorról is származtatható ez:

Mikor magyar király zászlóját látá,
Jó lovának száját futni bocsátá.

Mindenesetre a kortól kezdve jól megfigyelhető a négysoros 12-14 szótagos formák fokozott előtérbe kerülése az epikus versekben. Az izo-

metrikus szerkezet, a végrímek, és az AAAA rímkészlet, azután Gyöngyösi alkotásaiban válik művészivé (egyszersmind semmitmondóan meszterkéltté). Zrínyi eposzának metrikai szabálytalanságait eddig sokféle módon magyarázták. Akármelyik megoldás is a helyes, ezt már nem tartjuk népköltészeti jelentésnek. Hozzátartozik a fejlődéstörténethez viszont az, hogy az így kialakult epikus irodalmi formákat követi a magyar törtéias ének, majd a ballada, még később a ponyvaköltészet és a 19. századi népiesség, legkiválóbb példáiban még Petőfi János vitéze, Arany Toldija, de Sárosi Arany Trombitája is.

A stilisztikai poétikai szempontokat az eddigi kutatás igazán háttérben hagyta. Az epikus formuláknak, állandó jelzőknek, nagy hasonlatoknak, körülírásoknak önálló előfordulását eddig nem fedezték fel. Mind-ebből csak előzményekkel rendelkezünk („kegyelmes szent László király”, „felülmondott Pál Kenézy”, „néhai való jó Mátyás király”), és feltűnő Csáti népetimológias honfoglalási krónikája („Kelen földjén elkelének, Csekén csekének” stb.) is. Talán a nyakatekert, kissé kacifántos megfogalmazás, amely később is jellemző balladáinkra, már ekkor is felbukkant: „Affelett sokszor harcolást tőnek”, „kit meg nem mondhat emberi állat, mely nagy harcolás volt Szabács alatt”, „Urunk Jézus megfelele, és nagy vig szóval így beszéle”.

Mindazáltal az eddigi kutatások jobbára csak ötleteket és analógiákat adtak. Különösen a tág, összehasonlító verstani és poétikai kutatásokra volna szükség. Egy ilyen, finomabb módszerű eljövendő kutatás feladata lenne a sejtések egy részét verifikálni: összehasonlító balkanisztikai, szlavisztikai, finnugrisztikai, altajisztikai bizonyító anyagon végigpróbálni.

A magyar hősepika jellegzetességei

Amint ez a fentiekből kitűnhetett, a már több mint évszázados magyar hősepika-kutatás sem hozott mindenki által elfogadott, egyértelmű eredményeket. Biztosabban egyenlőre csak azt látjuk, mire nem következtethetünk eddigi tudásunk alapján. (Ez az összegzés egy terjedelmesebb kézirat alapján készült, amely részletesebb dokumentációt ad.)

A legrégibb (honfoglalás előtti) rétegeket illetően nagy a homály. Eddig voltaképpen semmilyen biztos állítást nem sikerült kicsiholni, elsősorban amiatt, mivel filológusaink még mindig nem tekintették át teljességgel a számításba vehető párhuzamokat. Mind a finnugor, mind az altaji epika termékei időben későbbinek tűnnek, arról az oldalról is paleontológiai módszerrel kellene előlátni a mi legrégibbnek feltehető epikánkhoz a valódi párhuzamokat.

Honfoglalás utáni epikánk közvetlen verses nyomai nem maradtak ránk. Feltűnően gazdag viszont a prózai epika: krónikák, geszták. Ezek politikai célok érdekében álló, többé-kevésbé történelem-hamisító iratok. A műfajok nyugatiak, egyes motívumok nevezhetőek csupán helyi leleménynek. Az egyes szövegek némelyike udvari eredetű, mások egyházi zamatúak. Az előbbieket politikusabbak, az utóbbiak kézen-közön a bencés

szerzetesi életelveket kéri számon. A világi irodalom kezdeteinek tart-
hatjuk őket, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy valamelyes nyoma
még az Artus-epikának is lehetett Magyarországon, a trójai és Nagy
Sándor-történetek pedig biztosan megvoltak országunk déli felén. Német
énekesek ittlétét tudjuk, viszonylag huzamosabb a provanszi—francia
hatás is. Bizánc alkalmasint befolyásolja középkori krónikáinkat. Szom-
szédaink közül a lengyel történeti irodalommal a legtöbb a kapcsolat, ez
folklor jellegű is lehetett olykor. (Ilyen motívum a szarvasüldözés, a jár-
ványt gyógyító fű, néhány címermonda stb.). A délszlávok viszont ekkor
sokat tanultak tőlünk.

Reneszánsz epikus irodalmunk irodalmi jellegű, csak huzamosabb
alászállás után jut el a népköltészetbe: egyrészt a történeti ének — his-
tóriás ének — történetibb tárgyú ballada; másrészt a trufa, — mese, —
proverbiumok csatornáin keresztül. Feltűnő az a tény is, hogy nálunk a
történeti ének viszonylag kései, és korántsem olyan gazdag, mint szom-
szédaink (morva, szlovák, délszláv) akár magyar tárgyú, vagy magyar
szereplőket is felvonultató, párhuzamos hagyatéka. A voltaképpeni ma-
gyar epikus népköltészet egyetlen számottevő verses műfaja, a ballada
nem a magyar hősepikából származik. Eddig egyetlen ilyen nyomot sem
sikerült hitelt érdemlően dokumentálni. Ami valóban hagyományos a
magyar hősepikában, az irodalmi jellegű: Zrínyi honvédő eposza, amelyet
a históriás ének, a középkori krónikák előznek meg, sőt azt is megenged-
hetjük, hogy még ennél korábról is dereng valami az ősfomák kedvelői
számára.

A török hódoltság korszaka műfaj történetileg későn következik be
ahhoz, hogy akkor jelentős folklor jellegű epika bontakozhasson ki. Iro-
dalmunkban viszont ez az az időszak, amely megteremti a magyar epikus
költészet huzamos hagyományát, amely később is megmarad. A szabad-
ságküzdelmek adják a történeti ének és a ballada sajátosságát. A ha-
gyományos magyar folklorisztika a XVI. századig kereste a magyar hős-
epikát — már láttuk, mily csekély eredménnyel. Az, ami folklorunkban
fennmaradt, a Thököly és Rákóczi-korszakig vezethető vissza. Noha e ha-
gyomány folytonossága sem mindenben bizonyított, számolnunk kell utó-
lagos és iskolás hagyományképződéssel is, voltaképpen mégiscsak azt
mondhatjuk, hogy a kuruckori (Voigt: 1978.) epikus folklor az a réteg,
ameddig a múlt században gyűjtött folklor alkotásokból, illetve levéltári
források megőrzött korabeli adataiból következtethetünk. A bujdosóének
és rabénekek, balladáink első hitelesíthető nyomai a XVII. század legvé-
gétől kezdve állnak rendelkezésre, és ekkor már nem a hősepika, hanem
folklorisztikai szempontból a ballada és a népdal keretébe tartoznak,
azért részletesebben ott is beszélünk róla.

Formai szempontból ez a kései átmenet azt is eredményezi, hogy bal-
ladáink és népdalaink egyébként egymástól szinte megkülönböztethet-
len metrikája és dallamvilága (sőt, bizonyos fokig poétikája is) azért ilyen
egyöntetű, mivel e kései korban már egymástól csak árnyalatokban kü-
lönöző módon fejlődhetett.

Ami e záró korszak nemzetközi összefüggéseit illeti, itt a morva és
szlovák történeti ének és történeti ballada, a Kárpátokban és az egész
Balkánon ismert ballada és egyéb verses epika adják azt a keretet, ahová

epikus költészetünk jelenségei is illeszthetők. Végül megjegyezhetjük azt is, hogy előbb a török tematika, majd a szabadságküzdelmek témaköre a korabeli Európát is érdekelte, és ott az újságírás és hírverés formájában nemzetközi visszhangra is talált. (Özyurt: 1973). Így a bekapcsolódik epikánk az egész európai epikus hagyományba.

FORRÁSMEGJEGYZÉS

Tanulmányom 1984-ben küldtem el az új magyar néprajzi kézikönyv (az új „Magyarság Néprajza”) számára. E népköltési kötet szerkesztője Vargyas Lajos volt. 1987 nyarán a Néprajzi Kutató Csoport igazgatójától, Paládi-Kovács Attilától kaptam vissza a kéziratot, azzal a megjegyzéssel, hogy a kézirat „végül is nem került be [az új Magyarság Néprajza] Folklor I. kötetébe”. Azt hiszem, van dokumentatív értéke e közlésnek, noha nem tudom, végül is milyen felfogásban lesz tárgyalva e kézikönyvben a magyar „verses epika” (ez volt kéziratom eredeti címe). A két publikáció összevetése az olvasó feladata lesz.

Amiért örömmel ragadtam meg az alkalmat, hogy az Erdész Sándor tiszteletére kiadott kötetben jelenhet meg az írás, kettős. Egyrészt több mint negyed százada (!) élvezhetem Erdész Sándor kollegiális és baráti segítségét gyűjtőutakon, népmesekutatásban, legutóbb az 1989 júniusi 9. Nemzetközi Népmesekutató Kongresszus munkálataiban. Másrészt Erdész Sándor *Az archaikus eposz kérdései* (Debrecen, 1986 — Folklor és Ethnográfia 28.) kötete közvetlenül is e témát érinti. A fenti tájékoztatást is azért tartottam szükségesnek, hogy indokoljam, az ő művével, nézeteivel miért nem foglalkoztam korábban elkészült írásomban. Bízom benne, lesz még mód arra, hogy vele együtt ismét megbeszéljük e témával kapcsolatos kutatási lehetőségeket.

I R O D A L O M

Anonymus

1975 *Gesta Hungarorum*. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Budapest.

Arany János

1962 *Naiv eposzuk*. In: *Összes Művei X*. Budapest. 264—274.

Balázs János

1980 *Magyar diákság*. Budapest.

Benedek Marcell

1907 *A népköltészet hatása a XIX. század nagy magyar epikusaira*. Budapest.

Béniő Loránd

1967—1977. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I—III. Budapest.

Berkovits Ilona

1965 *Magyar kódexek a XI—XVI. században*. Budapest.

Csóka Lajos

1962 *Ki volt Anonymus? Magyar Nyelv* 68: 153—159, 336—346.

1967 *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században*. Budapest.

Dankó Imre

1973 *Egy történeti mondánk vándorlása. A Báthoriak és a sárkány*. *Ethnographia* 84: 325—331.

Demény István Pál

1980 *Kerekes Izsák balladája*. Bukarest.

- Diószegi Vilmos**
1967 A pogány magyarok hitvilága. Budapest.
- Dolanský, Julius**
1975 Záhada Ossiana v Rukopisech královédvorském a zelenohorském. Praha.
- Eckhardt Sándor**
1961 Trubadurok Magyarországon. Irodalomtörténet 49: 129—137.
- Ecsedi Ildikó**
1960 A középkori népi hangszeres zene nyomozása régi magyar személyneveinkben. Magyar Nyelv 66: 85—91.
- Falvy Zoltán**
1961 Enekmondók a középkori Magyarországon. Filológiai Közlöny 7: 86—106.
- Faragó József**
1977 Balladák földjén. Bukarest.
- Ferenczi Imre—Molnár Máttyás**
1972 Fordulj kedves lovam... Rákóczi és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban. Vaja.
- Gáldi László**
1960 A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése. Irodalomtörténet 48: 149—179; 302—323.
- Gerics József**
1961 Legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest.
- Györffy György**
1948 Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest.
1958 A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Budapest. (Új kiadása 1975.)
1959 Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest.
1970 Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. Irodalomtörténeti Közlemények, 74: 1—13.
- Györy János**
1948 Gesta regum — gesta nobilium. Budapest.
- Hajdú Péter**
1975 Uráli népek. (Szerk.: —.) Budapest.
- Házi Jenő**
1967 A Képes Krónika festője. Soproni Szemle 21: 114—122.
- Heinrich Gusztáv**
1903 Ossian. Budapest.
- Honti János**
1962 Epikus néphagyomány — Anonymus és a hagyomány. In: Válogatott tanulmányok. Budapest.
- Horváth János**
1953 A reformáció jegyében. Budapest.
1956 A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. In: Tanulmányok, 272—458. Budapest.
- Ifj. Horváth János—Székely György**
1974 Középkori kútfőink kritikus kérdései. Budapest.
- Ifj. Horváth János**
1954 Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest.
1966 P. mester és műve. Irodalomtörténeti Közlemények 70: 1—53, 261—282.
- Horváth Károly**
1968 A klasszikából a romantikába. Budapest.
- Jakubovich Emil**
1931 Honfoglalási hősi énekeink előadásformájához. Magyar Nyelv 27: 265—276.
- Jevszejev, V. Ja.**
1957—1960 Isztoricieszkie osznovü karelo-finszkogo eposza. I—II. Moszkva—Leningrád.

Kardos Tibor

1941 Középkori kultúra — középkori költészet. Budapest.

Katona Imre

1976 Népköltészet. In: Hajdú Péter—Kristó Gyula—Rónatas András szerk.: Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. I: 1. 285—302. Budapest.

Képes Géza

1964 A magyar ősköltészet nyomairól. Irodalomtörténeti Közlemények 68: 1—22, 171—193.

Király György

1921 A magyar ősköltészet. Budapest.

Klaniczay Tibor

1964 A magyar irodalom története 1600-ig. In: Sőtér István szerk.: A magyar irodalom története I. 11—32. Budapest.

1978 Hősepika. Magyar Néprajzi Lexikon II. Budapest.

Ifj. Kodolányi János—Voigt Vilmos

1974 Bán Aladár emlékezete 1871—1971. Várpalota.

Korompay Bertalan

1948 Arany főbb eposzai, mint költői rekonstruálások. In: Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez. 234—252. Budapest.

Kristó Gyula

1966 Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolataihoz. Szeged.

1967 Anjou-kori krónikáink. Századok 101: 457—504.

1969 La chancellerie royale et la rédaction des chroniques dans la Hongrie médiévale. Le Moyen Age 75: 51—86, 219—254.

1970 Osi epikánk és az Arpád-kori íráshagyomány. Ethnographia 81: 113—135.

1972 XI—XIII. századi epikánk és az Arpád-kori írásos hagyomány. Ethnographia 83: 53—73.

1977 História és kortörténet a Képes Krónikában. Budapest.

Kriza Ildikó

1968 Magyar népballadák. Budapest.

Kuusi, Matti

1963 Suomen kirjallisuus. I. Kirjoittamaton kirjallisuus. Helsinki.

Kuusi, Matti—Bosley, Keith—Branch, Michael

1977 Finnish Folk Poetry. Epic. Helsinki—London—Montreal.

Lakó György—Rédei Károly

1967—1977 A magyar szókészlet finnugor elemei. I—III. Budapest.

Lükő Gábor

1957 A magyar népdalszövegek régi stílusa. Néprajzi Ertesítő 39: 5—48.

1965 Az ugor totemisztikus exogámia emlékei a magyar folklórban. Ethnographia 76: 32—90.

Magyar Anjou Legendárium.

1974 Budapest.

Maller Sándor

1940 Ossian Magyarországon. Budapest.

Marót Károly

1948 Homeros. „A legrégebb és legjobb” Budapest.

Maszkajev, A. I.

1964 Mordovszkaja narodnaja epicseszskaja pesznja. Szaranszk.

Mályusz Elemér

1966 Krónika-problémák. Századok 100: 713—762.

1967 A Thuróczy-krónika és forrásai. Budapest.

Meletyinszkij, E. M.

1958 Geroj vosebnoj szkazki. Proiszhozsgyenije pbraza. Moszkva.

1971 Az epikus költészet. Folcloristica 1: 13—104.

1978 Pamjatynyiki knyzisnogo eposza. Moszkva.

Mezey László

1960 Krónikások, krónikák. Budapest.

- Mikusev, A. K.**
 1971a Nurankü. Az északi zürjének rénszarvastenyéztéssel kapcsolatos epikus énekei. *Ethnographia* 82: 188—200.
 1971b A zürjének családi-közösségi improvizációs lírai költészete. *Ethnographia* 82:394—411.
 1973 *Epicseszkie formü komi folklor*a. Leningrad.
- Moór Elemér**
 1914 *A Toldi-monda és német kapcsolatai*. Budapest.
 1937 *Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn*. *Ungarische Jahrbücher* 17: 57—86.
- Moravcsik Gyula**
 1976 *Einführung in die Byzantinologie*. Budapest.
- Oinas, Felix J. ed.**
 1978 *Heroic Epic and Saga*. Bloomington—London.
- Özyurt, Senol**
 1973 *Die Türkenlieder und das Türkenbild in der deutschen Volksüberlieferung*. Freiburg.
- Pais Dezső**
 1953 Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. In: *Zenatudományi Tanulmányok*. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. 95—110. Budapest.
- Pukánszky Béla**
 1926 *A magyarországi német irodalom története*. 91. Budapest.
- Róna, E.**
 1960 *Sir Philip Sidney and Hungary*. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae — Sectio Philologica* 2: 45—50.
- Sebestyén Gyula**
 1902 *A regösök*. Budapest. (Magyar Népköltési Gyűjtemény V. kötet.)
 1904—1905 *A magyar honfoglalás mondái*. I—II. Budapest.
- Solymossy Sándor**
 1931 *Népmeséink sárkányalakja*. *Ethnographia* 42:
 1943 *Monda*. In: *A Magyarság Néprajza*. III. kötet. 3. kiadás. 160—209. Budapest.
- Sólyom Károly**
 1966 *Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához*. *Irodalomtörténeti Közlemények* 70: 54—84.
- Sötér István**
 1963 *Nemzet és haladás*. Budapest.
- Süpek Ottó—Katona Imre**
 1979 *Az Anonymus-kérdés új megvilágításban*. *Magyar Nemzet* június 24. és június 28—29.
- Szász Károly**
 1881—1882 *A világirodalom nagy époszai*. I—II. Budapest.
- Szegfű László**
 1968 *Eretnekség és tirannizmus*. *Irodalomtörténeti Közlemények* 72: 501—516.
- Szomjas-Schiffert György**
 1976 *A finnugor zene vitája*. I—II. Budapest.
- Szörényi László**
 1974 *A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata*. In: *Szauder József—Tarnai Andor szerk.: Irodalom és felvilágosodás*. 567—645. Budapest.
- Szűcs Jenő**
 1974 *Nemzet és történelem*. 413—555. Budapest.
- Taylor, Archer**
 1964 *The Biographical Pattern in Traditional Narrative*. *Journal of the Folklore Institute* 1: 114—129.
- Tóth Sarolta**
 1962 *Magyar és lengyel Imre-legendák*. Szeged.

Vargyas Lajos

- 1960a A honfoglaláskori hősi epika továbbélése balladáinkban. *Ethnographia* 71: 479—528.
1960b Kutatások a népballada középkori történetében. I. Francia eredetű réteg balladáinkban. *Ethnographia* 71: 163—276.
1961a Kutatások a népballada középkori történetében. IV. Műfaji és történeti tanulságok. *Ethnographia* 72: 206—259.
1961b Szibériai hősének-elemek a magyar népmesében. *Néprajzi Közlemények* 6/1.: 3—15.
1963 Keleti párhuzamok Tar Lőrinc pokoljárásához. *Műveltség és Hagyomány* 5:37—54.
1976 A magyar népballada és Európa. I—II. Budapest.
1980 A magyar zene őstörténete. I—II. *Ethnographia* 91: 1—34, 192—236.

Vikár László

- 1975 A finnugor népek zenéje. In: Hajdú Péter szerk.: *Uráli népek. Nyelv-rokonaink kultúrája és hagyományai.* 305—321. Budapest.
• 1982 A volga—kámái finnugor és török népek népzeneje. Budapest. (kézirat)

Vico, Giambattista:

- 1963 *Az új tudomány.* 471—511. Budapest.

Vries, Jan de

- 1961 *Heldenlied und Heldensage.* Bern—München. 281—301.

Voigt Vilmos

- 1967 A balti finn népek folklórja mint az európai folklór része. *Ethnographia* 78: 406—437;
1968 *Ethnographia* 79: 37—61.
1972 A magyar folklór helye az összehasonlító balkáni folklorisztikában. *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei* 4/11—12.: 25—31.
1975a A magyar hősi epika összehasonlító kutatási problémái. *Népi Kultúra — Népi Társadalom* 8: 237—260.
1975b A finnugor népek epikája. In: Hajdú Péter szerk.: *Uráli népek. Nyelv-rokonaink kultúrája és hagyományai.* 293—303. Budapest.
1979 Hősepika. In: *A magyar folklór. Egyetemi tankönyv.* 123—157. Budapest.
1980 A Rákóczi-kor magyar folklórja. In: Köpeczi Béla szerk.: *Rákóczi-tanulmányok.* 521—542. Budapest.
1980 *Artes Populares 6 (1980) Conventui V. Internationali Fenno-Ugristarum.* Budapest.
1981a A középkori epika néprajzi távlatai. Budapest (s. a.)
1981b *The Finno-Ugric Genre System of Hungarian Folklore. A Budapesti IV. Finnugor Kongresszus Kiadványai.* III. Budapest.